

Οι συγκρουσιακές ταυτότητες των Βλάχων
στο πλαίσιο της ένταξής τους στο ελληνικό κράτος:
Η περίπτωση των Βλάχων της Βέροιας

Αναστασία Ταναμπάση & Σοφία Ηλιάδου-Τάχου

Δρ. Ιστορίας της Εκπαίδευσης Π.Τ.Δ.Ε. & πρωτοβάθμια καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.,

Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

anastasiatanampasi@gmail.com, siliadou@uowm.gr

Abstract

Anthony Smith defines an ethnic group as a population with a shared vision, history and culture, attached to a specific territory and a feeling of solidarity. However, ethnic characteristics, such as language and religion, are often politicized and become part of a social and political conflict. In our study we examine the historic events that influenced the modification and change of the ethnic group of the Vlachs of Veria and the emergence of two conflicting identities, the “Graecoman Vlachs” and the “Romanized Vlachs”. Their self-identification was reshaped and new representations of the self and the other were developed. In the midst of radical changes, such as the transition from the multicultural Ottoman Empire to the Greek state, we will highlight the complexity of historical processes of major and minor importance that contributed to the division and conflict between the Vlachs of Veria.

Keywords: *Identities, Graecoman Vlachs, Romanized Vlachs.*

Θεωρητικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τον Fredrik Barth, ο όρος ταυτότητα αναφέρεται στην αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινωνική ομάδα, με τα μέλη της οποίας το άτομο δημιουργεί δεσμούς αλληλεγγύης σε αντίθεση με τις συγκρουσιακές σχέσεις που αναπτύσσει με τους «άλλους», τα μέλη μιας διαφορετικής ομάδας (Barth, 1998, 10-13). Ως εκ τούτου, η ταυτότητα δεν είναι προκαθορισμένη αλλά μια διαδικασία σε εξέλιξη. Η Αναστασία Καρακασιδίου ανέφερε, εξάλλου, ότι «η ταυτότητα είναι μια ρευστή κατασκευή με ιστορικές ρίζες. Τα σύνορα που δημιουργούνται μεταξύ των ομάδων και οι μορφές αφοσίωσης που καλλιεργούνται στις ομάδες μετατοπίζονται και αλλάζουν συχνά» (Καρακασιδίου, 2000, 65).

Μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού του περιβάλλοντος ένας συνεχής διάλογος βρίσκεται σε εξέλιξη (Αλβανός, 2019, 16). Σε αυτόν το διάλογο, κατά τον οποίο το άτομο είτε αυτοπροσδιορίζεται είτε ετεροπροσδιορίζεται, η γλώσσα δεν είναι καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της ταυτότητας. Αντίθετα, αποφασιστικής σημασίας είναι ο τρόπος που η γλώσσα γίνεται αντιληπτή αφενός από τα άτομα που τη μιλούν αφετέρου από το κοινωνικό τους περιβάλλον.

Κριτήρια αυτοπροσδιορισμού ή ετεροπροσδιορισμού μιας ταυτότητας μπορεί να είναι τα πολιτισμικά γνωρίσματα, οι ηθικές αξίες, η γλώσσα, η θρησκεία, η επαγγελματική αλληλεπίδραση ή οι τρόποι βιοπορισμού, οι εκτιμήσεις καταγωγής, τα πρότυπα συγγενικής συμμαχίας, οι κοινές παραδόσεις ενός κοινού παρελθόντος ή μιας συλλογικής Ιστορίας (Καρακασιδίου, 2000, 66).

Ειδικότερα, όσον αφορά την εθνική ταυτότητα, η εννοιολόγησή της έχει αποδειχτεί εξαιρετικά δύσκολη. Διαπιστώνεται η ύπαρξη διαφόρων θεωριών, μέσα από τις οποίες το κυρίαρχο ερώτημα που τίθεται είναι αν η εθνική ταυτότητα έπρεπε να θεωρηθεί «αρχέγονη» φυσική οντότητα ή αν κατασκευάστηκε για να εξυπηρετήσει μεταγενέστερα τις πολιτικές στρατηγικές των πολιτισμικών ομάδων και των ηγετών τους (Ηλιάδου-Τάχου, 2021, 12).

Στη μελέτη μας, η εθνική ταυτότητα γίνεται αντιληπτή με βάση τη νεωτερική προσέγγιση του Abner Cohen. Ο ίδιος απέδωσε την έννοια

του έθνους ως ένα εργαλείο πολιτικής στρατηγικής, που χρησιμοποιείται από τις «ομάδες συμφερόντων» για να επιτευχθούν δευτεροβάθμιοι στόχοι, όπως η αύξηση του πλούτου ή της δύναμής τους (Ηλιάδου-Τάχου, 2021, 12-13). Αντιμετωπίζουμε τόσο την εθνική ταυτότητα όσο και την πολιτική συμπεριφορά ως εξαρτημένες μεταβλητές, ενώ ανεξάρτητες ή προσδιοριστικές είναι τα αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα μίας εθνοτικής ομάδας, που διασπάστηκε σε δύο υπο-ομάδες: τους ρουμανίζοντες και τους γραικομάνους Βλάχους της Βέροιας.

Οι συνέπειες των βαλκανικών εθνικισμών στη διαμόρφωση και διχοτόμηση της εθνοτικής βλαχικής κοινότητας

Η ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών το 19^ο αι., η σύσταση των εθνικών κρατών και οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις καθόρισαν τις συνθήκες μεταβολής των εθνοτικών ταυτοτήτων (Γούναρης, 1997, 45-46). Ωστόσο, η συγκεκριμένη μεταβολή ήταν βραδύτατη, διότι για ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού η θρησκεία εξακολουθούσε να είναι σημαντική παράμετρος της ταυτότητάς του. Η διάσπαση των πολύγλωσσων Χριστιανών της Βαλκανικής έγινε φαινομενικά, καθώς δεν αποτελούσαν διαμορφωμένες εθνοτικές ομάδες, αλλά μάλλον πολιτικές παρατάξεις διαιρεμένες σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς. Η διάσπασή τους βασίσθηκε στην πολιτική συγκυρία και στα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα του 19^{ου} αιώνα και όχι σε προϋπάρχουσες εθνοτικές διαφορές.

Σύμφωνα με το Nicholas Balamaci, η πρώτη βλάχικη εθνική κίνηση εκδηλώθηκε μεταξύ ευπόρων Βλάχων εμπόρων της Βιέννης και της Βουδαπέστης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το εγχείρημα σύντομα επισκιάστηκε, καθώς το ρουμανικό κράτος επένδυσε τεράστια ποσά στην ίδρυση ρουμανικών εκπαιδευτηρίων και εκκλησιών και στην ανάδειξη για πρώτη φορά των «Μακεδονορουμάνων» (Balamaci, 1991, 15-16).

Ο Thede Kahl αναφερόμενος στην προεθνική και εθνική εξέλιξη των Βλάχων διέκρινε τις ακόλουθες φάσεις (Kahl, 2009, 37-38). Η πρώτη φάση εκτείνεται χρονικά μέχρι το 16ο αιώνα, οπότε οι Βλάχοι αποτελούσαν μια γλωσσική ομάδα με συγκεκριμένη κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα του ορθοδόξου millet της οθωμανικής

Βαλκανικής χερσονήσου. Η δεύτερη φάση εντοπίζεται το 17ο και το 18ο αιώνα και αποτελεί την περίοδο του γλωσσικού εξελληνισμού των αστών Βλάχων. Η τρίτη φάση των αρχών του 19^{ου} αι. αφορά την πρώτη αυτόνομη κίνηση από Βλάχους της διασποράς. Η τέταρτη φάση ξεκινά στα μέσα του 19^{ου} και σχετίζεται με την εμφάνιση του ρουμανικού εθνικισμού. Η πέμπτη φάση χαρακτηρίζεται από τον ελληνορουμανικό ανταγωνισμό των τελών του 19^{ου} αι.. Τέλος, η έκτη φάση των αρχών του 20^{ου} αι. διακρίνεται για την αφομοίωση των Βλάχων από τα σύγχρονα εθνικά κράτη, αλλά και τις απόπειρες ανάδειξης της βλαχικής ταυτότητας σε κύκλους Βλάχων της διασποράς.

Η Σοφία Ηλιάδου-Τάχου και η Δόμνα Μιχαήλ περιοδολόγησαν την έξαρση του εθνικισμού ανάμεσα στη Ρουμανία και την Ελλάδα για το διάστημα 1860-1912 εστιάζοντας στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των αστών Βλάχων της Πελαγονίας, περιοδολόγηση που μπορεί να ληφθεί υπόψη και για τους υπόλοιπους Βλάχους της Βαλκανικής (Ηλιάδου-Τάχου & Μιχαήλ, 2010, 163-165). Διέκριναν έξι περιόδους. Η πρώτη υπήρξε η περίοδος εμφάνισης των πρώτων ρουμανικών σχολείων (1860-1879). Η δεύτερη ήταν η περίοδος υιοθέτησης του στόχου του εκρουμανισμού της Μακεδονίας (1879-1884). Η τρίτη ήταν η περίοδος της ρουμανο-αλβανικής συσπείρωσης (1885-1892) με την ίδρυση το 1885 του ρουμανικού Συλλόγου Lumina και του αλβανικού Drita, καθώς και με τη συγχώνευση των δύο Συλλόγων το 1887 με το όνομα ρουμανο-αλβανομακεδονικός Σύλλογος. Η τέταρτη υπήρξε η περίοδος της διεθνοποίησης του βλαχικού ζητήματος (1893-1903), κατά την οποία η Ρουμανία έχαιρε της διπλωματικής υποστήριξης της Αυστροουγγαρίας. Η πέμπτη ήταν η περίοδος της αναγνώρισης βλαχικής κοινότητας - millet (1903-1905) και η έκτη η περίοδος της κρίσης στις ελληνορουμανικές διπλωματικές σχέσεις (1905-1912).

Μετά τη διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι Βλάχοι βρέθηκαν διασκορπισμένοι σε 4 βαλκανικά κράτη, όπου είτε αφομοιώθηκαν είτε διαφοροποιήθηκαν. Η διασπορά των Βλάχων, που είχε αρχίσει ήδη από τα τελευταία έτη της ύστερης οθωμανικής περιόδου με τις μεταναστεύσεις στην Αμερική και στην Ευρώπη, συνεχίστηκε με το μαζικό κύμα μεταναστεύσεων του Μεσοπολέμου, με σκοπό τον εποικισμό

της διαφιλονικούμενης μεταξύ Ρουμάνων και Βουλγάρων νότιας Δοβρουσάς.

Οι Βλάχοι της Βέροιας πριν την ένταξη στο ελληνικό κράτος

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. οι Βλάχοι της Βέροιας, όπως και όλης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν ήδη κληθεί να διαλέξουν μια εθνική ταυτότητα, την ελληνική ή τη ρουμανική. Το ζήτημα της βλαχικής γλώσσας είχε πια πολιτικοποιηθεί οδηγώντας τμήμα της κοινότητας προς τη ρουμανική πλευρά, ενώ από την άλλη οι θρησκευτικοί δεσμοί με το Πατριαρχείο έστρεφαν το άλλο τμήμα της βλαχικής κοινότητας προς την ελληνική πλευρά.

Απασχολούσε εκείνη την εποχή έναν απλό άνθρωπο το ζήτημα της εθνικής του ταυτότητας; Ελάχιστα ή και καθόλου. Οι κάτοικοι είχαν σίγουρα άλλες προτεραιότητες, που σχετίζονταν με την επιβίωση και βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Εντούτοις, στο εσωτερικό των βλαχικών κοινοτήτων και ειδικότερα, της βλαχικής κοινότητας της Βέροιας, η επιλογή εθνικού στρατοπέδου ήταν αποτέλεσμα των αντιθέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας, καθώς και των πολλαπλών πιέσεων που ασκούσαν στο πλαίσιο της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα.

Το 1905 και, συγκεκριμένα, στις 22 Μαΐου 1905 αναγνωρίζεται βλάχικο millet από το Σουλτάνο Abd ül Hamid. Το ίδιο έτος γίνεται και η απογραφή του πληθυσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πολλοί είναι οι γραικομάνοι Βλάχοι που δεν επιθυμούσαν να απογραφούν ως βλάχικο millet.

Με βάση την υπ' αρ. 846 εμπιστευτική επιστολή του Γενικού προξένου Θεσσαλονίκης προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο για τα διαμερίσματα Ολύμπου και Βέροιας, θεωρείται καθοριστικός ο ρόλος του Χατζηγώγου, αρχηγού της ρουμανικής προπαγάνδας στο διαμέρισμα Βέροιας (ΑΥΕ /ΚΥ 1907/ ακκ, Β). Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι επικεφαλής των ρουμανικών σωμάτων ήταν ο Γεώργιος Χασάπης από το Κρούσοβο, ενώ αποστέλλονταν σε ελληνόβλαχους απειλητικές επιστολές.

Παράλληλα, στις 25.9.1905 νέα επιστολή προς το Υπουργείο εξωτερικών αναφέρει ότι παρά τις οδηγίες του Χιλμή Πασά για ελεύθερη εγγραφή των Βλάχων, ασκούνται πιέσεις σε ελληνίζοντες Βλάχους λόγω ατομικού συμφέροντος των μελών της απογραφής Βέροιας και ιδιαιτέρως του Καϊμακάμη Βέροιας, που μετέβη ο ίδιος σε χωριά επιμένοντας να εγγραφούν ως «Βλαχ» (ΑΥΕ 1905 ΑΑΚ/Η «Εκπαιδευτικά»). Όταν εκείνοι αρνήθηκαν, ο Καϊμακάμης συνέλαβε τους ευπόληπτους και εύπορους προκρίτους Κάτω Σελίου Κόζα Σαμαρα και Σπανό Τέγο μετά από καταγγελία ότι εμποδίζουν τους κατοίκους να εγγραφούν ως «Βλαχ». Τους φυλάκισε στη Βέροια.

Παράλληλα, το 1905 ήταν το δεύτερο έτος της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα. Αιματηρά επεισόδια εκτυλίχθηκαν εκατέρωθεν. Σημειώθηκε συνεργασία των ρουμανιζόντων Βλάχων με τους Βούλγαρους κομιτατζήδες εναντίον των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων. Αντίστοιχα, στόχος των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων δεν ήταν μόνο οι δολοφονίες ρουμανιζόντων, αλλά και η πυρπόληση των ρουμανικών εκπαιδευτηρίων (Tanasoa, 1945, 318). Στο στόχαστρο των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων τέθηκε και το ζωικό κεφάλαιο των ρουμανιζόντων Βλάχων. Ειδικότερα, το Φεβρουάριο του 1908 ο Διευθυντής του ρουμανικού σχολείου Βέροιας, Ion Dalametra, ανέφερε ότι μόνον εκείνο το μήνα είχαν θανατωθεί από τα ελληνικά ανταρτικά σώματα 3.000 πρόβατα και 20 άλογα (Ionuț, 2009, 212, 215).

Η επίσημη ελληνική θέση ήταν ότι η δράση των ανταρτικών σωμάτων αφορούσε την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ οι Έλληνες τηρούσαν θέση άμυνας (Peyfuss, 1994, 93-95; Σφέτας, 2001-2002, 39-40; Αβέρωφ-Τοσίτσας, 1987, 54-55). Το Νοέμβριο του 1905 η ρουμανική κυβέρνηση αποφάσισε να χρηματοδοτήσει τη συγκρότηση ενόπλων σωμάτων των Ρουμανιζόντων Βλάχων της Μακεδονίας που εμφανίσθηκαν το 1906 και συνεργάζονταν στενά με τα βουλγαρικά ανταρτικά σώματα (Σφέτας, 2001-2002, 43). Ταυτόχρονα, Γραικομάνοι Βλάχοι ζητούσαν από τα ελληνικά ανταρτικά σώματα την τιμωρία των Ρουμανιζόντων. Ένας εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Βλάχων εκτυλισσόταν την περίοδο της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα.

Το Σεπτέμβριο του 1907 ο Μητροπολίτης Βεροίας και Ναούσης, Απόστολος, ανέφερε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για την ύπαρξη πολλών θυμάτων από τη δράση των ενόπλων σωμάτων των ρουμανιζόντων. «Ο αριθμός των εν τη ημετέρα επαρχία θυμάτων Ελλήνων και Ελληνοβλάχων από 1 Αυγούστου, άχρι σήμερα, ανέρχεται στους 26, ως δείκνυσιν ο εσώκλειστος ονοματικός κατάλογος» (Μπέτσας, 2004, 208).

Παράλληλα, τον Ιούνιο του 1906 η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε την de jure διακοπή των ελληνορουμανικών σχέσεων (Peufuss, 1994, 98; Αβέρωφ-Τοσίτσας, 1987, 57-59). Οι ελληνορουμανικές διπλωματικές σχέσεις αποκαταστάθηκαν τον Ιούνιο του 1911.

Αυτή η εμφύλια σύρραξη μεταξύ των Βλάχων, συγκεκριμένα της Βεροίας, δεν εντοπίζεται μόνο στα στενά γεωγραφικά όρια της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής της. Ύπήρχαν περιπτώσεις εμφύλιας διαμάχης ακόμα και στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, όπως η ακόλουθη, που βασίζεται στην προφορική μαρτυρία του Ιωάννη Τζίμα, εγγονού του Αστέριου Σπανού.

Στις 22 Απριλίου 1911 ο Αστέριος Σπανός κατέφθανε στη νήσο Ellis. Μαζί του ο αδελφός του Γεώργιος (Γκόγκας) Σπανός. Και οι δύο είχαν ξεκινήσει από την πόλη της Βεροίας και είχαν επιβιβαστεί στο πλοίο Καλαβρία από το λιμάνι της Νάπολης. Αμφότεροι είχαν σταλεί από τον πατέρα τους, Αντώνιο Σπανό, στην Αμερική, ώστε να αποφύγουν να καταταγούν στον τουρκικό στρατό. Με βάση τα αμερικανικά αρχεία, δήλωσαν στις αρχές ότι επρόκειτο να επισκεφθούν τον ξάδελφό τους στη Βοστώνη και κατόπιν έλαβαν άδεια παραμονής.¹ Μετά την εγκατάστασή τους και την εύρεση εργασίας, ο ένας από τα δύο αδέρφια, ο Γκόγκας παντρεύτηκε με μια Αμερικανίδα, τη Σουζάνα.

Πρόκειται για άλλη μια ιστορία μεταναστών, που δεν θα την αναφέραμε αν δεν συνδεόταν με το ζήτημα των συγκρουσιακών ταυτοτήτων των Βλάχων της Βεροίας. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Γκόγκας Σπανός ήταν γιος του Αντωνίου Σπανού. Ο τελευταίος καταγράφεται στα ελληνικά προξενικά έγγραφα ως ο Ελληνόβλαχος πρόκριτος στον

¹ Passenger record στο: <https://heritage.statueofliberty.org/passenger-details/czoxMjo1MTAxMTEzMDcwMjU1js=czo50ijwYXNzZW5nZXliOw> (ανακτήθηκε 5.11.2022)

οποίο είχε ανατεθεί η αγοραπωλησία του τσιφλικιού της Μαρούσιας (Καλλιανιώτης, & Παπανικολάου & Σπυριδόπουλος, 2011, 67). Το συγκεκριμένο τσιφλίκι ανήκε στο Βεριοιώτη Εβραίο Χανανία Μορδοχάη, από τον οποίο Βλάχοι ποιμένες νοίκιαζαν μέρος των κτημάτων του για θερινά βοσκοτόπια (Βουδούρης, 2007, 34). Κατά το έτος 1905, εκπρόσωποι της ρουμανικής προπαγάνδας προσπάθησαν να αγοράσουν το τσιφλίκι με χρήματα του ρουμανικού κράτους. Ανάμεσα στους αγοραστής ήταν ο επικεφαλής της ρουμανικής κοινότητας Βέροιας, Απόστολος Χατζηγώγος, γεγονός που εξόργισε τους γραιοκομάνους Βλάχους της περιοχής, με αποτέλεσμα τόσο αυτοί όσο και τα μέλη της Δημογεροντίας της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Βέροιας να προσπαθούν να αγοράσουν το τσιφλίκι.

Το ζήτημα της εξαγοράς του τσιφλικιού της Μαρούσιας απασχόλησε για χρόνια τις δύο συγκρουόμενες ομάδες των γραιοκομάνων και ρουμανιζόντων Βλάχων. Στο πλαίσιο αυτής της σύγκρουσης, κάποιιοι ρουμανίζοντες συνέθεσαν ένα περιπαικτικό τραγούδι για τον Αντώνιο Σπανό. Χρόνια μετά την παραμονή του στην Αμερική, θα το άκουγε ξανά ο Γκόγκας Σπανός σε μια συγκέντρωση Βλάχων στη Βοστώνη. Ένας από τους συνδαιτημόνες με καταγωγή από τη Βέροια, γνωρίζοντας την ταυτότητα του Γκόγκα θα το τραγουδούσε με πρόθεση να τον εξοργίσει. Προσβεβλημένος ο Γκόγκας Σπανός τον ξυλοκόπησε μέχρι θανάτου. Δε συνελήφθη ποτέ για αυτήν του την πράξη αλλά και δεν επέστρεψε ποτέ πίσω στη Βέροια...

Οι Βλάχοι της Βέροιας μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος

Η υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου στις 10 Αυγούστου 1913 από τους εκπροσώπους της Ελλάδας, Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Βουλγαρίας, Ρουμανίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έθετε μια σειρά ζητημάτων. Ένα από αυτά ήταν ότι η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Σερβία δεσμεύονταν να παραχωρήσουν εκπαιδευτική και εκκλησιαστική αυτονομία στους ρουμανίζοντες Βλάχους. Παρά τις διαβεβαιώσεις της ελληνικής κυβέρνησης στους Ελληνοβλάχους, το παράρτημα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου στην ουσία μετέτρεπε το βλάχικο millet του 1905 σε ρουμανική μειονότητα και διαιρούσε τους Βλάχους όχι σε

ελληνίζοντες και ρουμανίζοντες, αλλά σε Έλληνες και Ρουμάνους (Γούναρης & Κουκούδης, 1997, 128). Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση έδινε οδηγίες στις τοπικές αρχές να υπενθυμίζουν στον πληθυσμό ότι οι αστυνομικές δυνάμεις της χώρας ήταν υποχρεωμένες να τηρήσουν ευνοϊκή στάση απέναντι στους ρουμανίζοντες (Vlasidis, 1998, 160). Αντίθετα, θα ασκούσαν βία σε όποιον αντιδρούσε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου.

Όπως είναι επόμενο, η ομάδα των ελληνόφωνων ή γραικομάνων Βλάχων που είχε θρηνησει θύματα από τη δράση των ρουμανικών ανταρτικών σωμάτων κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, αδυνατούσε να κατανοήσει τις διπλωματικές κινήσεις της Ελλάδας. Μετά το πέρας μιας εμφύλιας σύρραξης μεταξύ των Βλάχων της Βέροιας, αντιμετώπιζαν τις εξελίξεις ως προδοσία του ελληνικού κράτους, ενώ το κλίμα παρέμενε τεταμένο.

Ο τότε Μητροπολίτης Βεροίας και Ναούσης ανέλαβε να ασκήσει πιέσεις στους γραικομάνους Βλάχους της Βέροιας, ώστε να κατανοήσουν το σκεπτικό της υπογραφής της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Έπρεπε να αντιληφθούν τους λόγους εθνικού συμφέροντος που είχαν υπαγορεύσει μια τέτοια συμφωνία (Κουκούδης, 2013, 110).

Λίγα χρόνια αργότερα και ενώ είχε ήδη αρχίσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, το κλίμα εξακολούθησε να είναι τεταμένο. Στις 22 Αυγούστου 1920 οι γραικομάνοι του Κάτω Βερμίου Ημαθίας εξέφραζαν την αγανάκτησή τους δεδομένου ότι αποκλείονταν από τη χρήση του μεγάλου σχολικού κτηρίου του χωριού και έστελναν τα παιδιά τους στο παλιό σχολείο στη συνοικία της Μαρούσιας (Κουκούδης, 2013, 112). Ταυτόχρονα, αποκλείονταν και από τη λειτουργία στην ελληνική γλώσσα στην εκκλησία της Παναγιάς. Όλες αυτές οι εξελίξεις και η προνομιακή μεταχείριση των ρουμανιζόντων Βλάχων από την ελληνική πολιτεία ήταν ακατανόητη στη μερίδα των γραικομάνων Βλάχων, που αισθάνονταν ιδιαίτερα απογοητευμένοι.

Το κλίμα επιβαρύνθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ερχομό των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής.

Τα χρόνια του Μεσοπολέμου ταυτίστηκαν με την πληθυσμιακή αφαίμαξη των Βλάχων Βέροιας. Τη δεκαετία του 1920 σημειώθηκε

σημαντική μεταναστευτική ροή Βλάχων προς τη νότια Δοβρουτσά. Προβλήματα, όπως το ζήτημα του αναδάσμου της γης, η συστηματική καλλιέργεια των βοσκοτόπων, η απαγόρευση ελεύθερης διέλευσης από τα σύνορα, η έλλειψη τίτλων γαιοκτησίας, η αύξηση των ενοικίων των βοσκοτόπων και ο οικονομικός ανταγωνισμός με τους πρόσφυγες είχαν δυσχεράνει τις συνθήκες διαβίωσης του ποιμενικού πληθυσμού των Βλάχων (Γούναρης & Κουκούδης, 1997, 129). Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, πρωτοβουλία ανέλαβαν οι ρουμανίζοντες Βλάχοι και στις 30 Νοεμβρίου 1924, στο ρουμανικό σχολείο Βέροιας έλαβε χώρα μία συνάντηση εκπροσώπων των ρουμανικών κοινοτήτων των περιφερειών Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Κοζάνης, Ημαθίας (Vlasidis, 1998, 164). Η απόφαση που έλαβαν ήταν να συγκροτηθεί μια Επιτροπή, η οποία θα μετέβαινε στη Ρουμανία, προκειμένου να ζητήσει από τη ρουμανική κυβέρνηση την άδεια μετανάστευσης στη Ρουμανία εκθέτοντας τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν μετά την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων.

Αρχικά, η ρουμανική κυβέρνηση δεν ενέκρινε τα αιτήματά τους. Γρήγορα η απόφαση άλλαξε, δεδομένου ότι η ρουμανική κυβέρνηση φιλοδοξούσε να αλλάξει την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Δοβρουτσάς αλλά και να ικανοποιήσει τους «Μακεδονορουμανικούς» Συλλόγους, που απαιτούσαν την προστασία των ρουμανιζόντων Βλάχων από το ρουμανικό κράτος (Διβάνη, 1999, 109-111; Διβάνη, 1998, 195; Vlasidis, 1998, 163-164). Η Ρουμανία υποσχόταν στους Βλάχους της Ελλάδας τη «γη της επαγγελίας», που δεν ήταν άλλη από τη νότια Δοβρουτσά, όπου η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων ήταν Βούλγαροι. Το 1925 ο Ρουμάνος Πρέσβης ζήτησε τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης για μετανάστευση στη Δοβρουτσά 1.500 οικογενειών Βλάχων. Στο αίτημα αυτό η ελληνική κυβέρνηση αποκρίθηκε θετικά θεωρώντας ότι αυτοί που θα μετοικούσαν θα ανήκαν στην παράταξη των ρουμανιζόντων Βλάχων. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν ο Β. Γούναρης και Α. Κουκούδης, πολλοί ήταν οι ακραιφνείς Έλληνες Βλάχοι που μετανάστευσαν, επηρεασμένοι από τις υποσχέσεις περί της γης της επαγγελίας, που θα έβρισκαν (Γούναρης & Κουκούδης, 1997, 130-131).

Θα ανέμενε κανείς ότι μετά το τόσο αυξημένο μεταναστευτικό κύμα, οι διενέξεις μεταξύ των γραιοκομάνων και ρουμανιζόντων Βλάχων της Βέροιας θα απουσίαζαν. Παρ' όλ' αυτά οι εντάσεις συνέχιζαν να υπάρχουν. Το 1932 σημειώνεται η δολοφονία του στρατιώτη Μπουσουλέγκα (Κουκούδης, 2013, 123). Ο άτυχος στρατιώτης είχε πρόσφατα επιστρέψει στη Βέροια μετά τις σπουδές του στη Ρουμανία, προκειμένου να εκπληρώσει τη στρατιωτική του θητεία. Ο ίδιος μιλούσε αρνητικά για το μεναστευτικό κύμα των Βλάχων συμπολιτών του και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους και εκτιμήθηκε ότι για το λόγο αυτό δολοφονήθηκε από δύο ρουμανίζοντες Βλάχους.

Το Νοέμβριο του 1932 σε απόρρητο έγγραφο της Ανωτέρας Διευθύνσεως Χωροφυλακής Μακεδονίας προς το Αρχηγείο Χωροφυλακής γίνεται λόγος για την υπόθεση δολοφονίας του στρατιώτη Μπουσουλέγκα (Αρχείο Φ. Δραγούμη, Φ. 36.3 / έγγραφο 28). Τονίζεται ότι από την ακροαματική διαδικασία διαπιστώθηκε ότι η ρουμανική κοινότητα Βέροιας επιχορηγούνταν ετησίως από το ρουμανικό κράτος με 40.000.000 lei για τη συντήρηση των σχολείων, εκκλησιών και για κάλυψη λοιπών αναγκών. Επίσης, αναφέρει ότι τα πρώτα ρουμανικά σχολεία στη Βέροια ιδρύθηκαν υπό την εποπτεία του Αποστόλου Γεωργ. Χατζηγγώγου.

Λίγα χρόνια αργότερα, το μεταξικό καθεστώς καθόρισε νέα συνθήκες για τις δύο συγκρουόμενες ομάδες. Παρά το γεγονός ότι η περίοδος αυτή αποτέλεσε τομή στη συμπεριφορά του ελληνικού κράτους απέναντι στους αλλόγλωσσους κατοίκους της χώρας, εντούτοις διατηρούνταν η ευνοϊκή στάση υπέρ των ρουμανιζόντων λόγω της ύπαρξης διεθνών συνθηκών και ελληνορουμανικών συμβάσεων εμπορίου.

Αυτή η προνομιακή μεταχείριση διήρκεσε μέχρι το Νοέμβριο του 1940, όταν το μεταξικό καθεστώς προέβη σε συλλήψεις των μαθητών και του διδακτικού προσωπικού των ρουμανικών σχολείων Βέροιας και Κουμαριάς με την κατηγορία αντεθνικής και συνωμοτικής δράσης. Μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, τα ελληνικά σώματα ασφαλείας εξαπέλυσαν ανθρωποκνηνηγό για την καταστολή των «εσωτερικών εχθρών», όλων εκείνων που χαρακτηρίζονταν -συνήθως από τα κατώτερα όργανα ασφαλείας- ως ύποπτοι για συνωμοτική ή

αντεθνική δράση (Πλουμίδης). Υπό αυτές τις συνθήκες, ήταν έντονη και ευνόητη η δυσαρέσκεια σύσσωμου του πληθυσμού των Βλάχων της Βέροιας. Για πρώτη φορά η απογοήτευση προς το ελληνικό κράτος ήταν διάχυτη τόσο μεταξύ των ρουμανιζόντων όσο και μεταξύ των γραικομάνων Βλάχων. Τη συγκεκριμένη συγκυρία αξιοποίησε η ρουμανική κυβέρνηση, αναλαμβάνοντας το ρόλο της προστάτιδας χώρας και καταγγέλλοντας άμεσα τις ελληνικές ενέργειες ως επικίνδυνες μέσω του Υπουργού Εξωτερικών της, Mikhail Antonescu και στη συνέχεια της ρουμανικής Πρεσβείας της Αθήνας (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2006, 411).

Οι εκτοπισμοί αυτοί έγιναν παράγοντας διαμόρφωσης επιλογών. Ο ισχυρισμός ότι αυτοί που εκτοπίστηκαν ήταν χαρακτηρισμένοι ως ρουμανίζοντες και άρα θα συντάσσονταν ούτως ή άλλως με τις κατοχικές δυνάμεις κρίνεται λανθασμένος, δεδομένου ότι μέλη των ίδιων οικογενειών πολέμησαν στην 1^η γραμμή και θυσίασαν τη ζωή τους για την πατρίδα. Πολλές φορές τα γεγονότα «μικρής» πολιτικής σημασίας – όπως ήταν οι εκτοπισμοί του 1940- ενδέχεται να αποδειχθούν σημαντικά για την πολιτισμική ομάδα και τον τρόπο πρόσληψης της ταυτότητάς της, με αποτέλεσμα να έχουν άμεσες πολιτικές συνέπειες (Μαραντζίδης, 2012, 26).

Όσον αφορά το ρόλο της Ρουμανίας, αξίζει να σημειωθεί η χορήγηση οικονομικής βοήθειας προς τους εκτοπισθέντες, μετά από σχετική έγκριση των ελληνικών αρχών. Σύμφωνα με το υπ' αρ. 57/12/174/43 έγγραφο της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1941 της Διεύθυνση Αλλοδαπών, στις 5 Φεβρουαρίου 1941 δύο υπάλληλοι της ρουμανικής Πρεσβείας της Αθήνας παρέδωσαν στο Διοικητή του στρατοπέδου της Κορίνθου χρήματα μαζί με μια ονομαστική κατάσταση, όπου σημειωνόταν το ποσό που αντιστοιχούσε στον κάθε κρατούμενο. Σε όλους χορηγήθηκε το ποσό των 1.000 δραχμών (Βήττος, 2000, 96). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τα ρουμανικά αρχεία, ο Ρουμάνος Πρέσβης της Αθήνας στις 21 Φεβρουαρίου 1941 κατήγγειλε στον στρατάρχη Ion Antonescu ότι παρότι δόθηκε οικονομική ενίσχυση και στις οικογένειες των εκτοπισθέντων, οι περισσότεροι αρνήθηκαν να λάβουν, γεγονός που για τον Πρέσβη

σήμαινε ότι είχαν δεχθεί απειλές από τις ελληνικές αρχές (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2006, 429).

Μετά τη γερμανική εισβολή στην Ελλάδα, διαμορφώθηκε ένα νέο πολιτικό και διπλωματικό πλαίσιο. Τον Απρίλιο του 1941 η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία είχαν καταληφθεί από τις δυνάμεις του Άξονα, με συνέπεια την κατάτμηση της Μακεδονίας σε ζώνες κατοχής ή συγκαλυμμένης κυριαρχίας (Κολιόπουλος). Με την εμφάνιση των ιταλικών δυνάμεων Κατοχής στα βλαχοχώρια της Πίνδου και της δυτικής Μακεδονίας, ο Αλκιβιάδης Διαμάντης δέχθηκε να προωθήσει μεταξύ των Βλάχων της Πίνδου την ιδέα σύστασης αυτόνομου βλάχικου κρατιδίου στην περιοχή υπό τη σκέπη της Ιταλίας, το επονομαζόμενο ως «Πριγκιπάτο της Πίνδου». Βέβαια, το όραμα του Διαμάντη συνάντησε μικρή αποδοχή στις κοινότητες των Βλάχων και δεν επεκτάθηκε εκτός των ορίων της ιταλικής ζώνης Κατοχής. Στα τέλη του 1941 ιδρύθηκε στη Λάρισα η λεγόμενη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα» και ιταλόφιλοι Βλάχοι στρατολογήθηκαν σε αυτήν την ιδιότυπη πολιτική οργάνωση, στους κόλπους της οποίας λειτουργούσε ένα είδος πολιτοφυλακής για την ενίσχυση των ιταλικών στρατευμάτων της Ελλάδας. Ο αριθμός τους δεν ξεπερνούσε τα 2.000 άτομα, από τους οποίους ελάχιστοι ήταν ένοπλοι (Τσιούμης, 2010, 69). Μεταξύ αυτών στρατολογήθηκαν άτομα και από τη Βέροια, που πλέον αποκτούσαν και δοσιλογική ταυτότητα. Η λειτουργία της Λεγεώνας υπήρξε βραχύβια, δεδομένου ότι διαλύθηκε ουσιαστικά το 1942 (Αβέρωφ-Τοσίτσας, 1987, 158).

Το 1943, λόγω της συνθηκολόγησης της Ιταλίας, απέμεινε η Ρουμανία να διεκδικεί τους Βλάχους της Ελλάδας. Βασικό μέσο αύξησης της ρουμανικής επιρροής αποτέλεσε η επισιτιστική βοήθεια. Η ρουμανική κυβέρνηση ξεκίνησε από τις αρχές του 1942 τις διαπραγματεύσεις για την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα, με τον όρο να προσδιορίσει το ρουμανικό κράτος σε ποιους θα χορηγηθούν (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2004, 24). Προχώρησε, μάλιστα, στη σύναψη εσωτερικού δανείου 50.000.000 lei για την παροχή επισιτιστικής βοήθειας, με αποτέλεσμα την άμεση ενίσχυση της ρουμανικής εκπαιδευτικής κίνησης (Χρυσόχοου, 1951, 79). Η πρώτη αποστολή ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1942 και το μεγαλύτερο ποσοστό των τροφίμων χορηγήθηκε στα μαθητικά συστήματα

των ρουμανικών σχολείων και στους υπαλλήλους του ρουμανικού κράτους. Λόγω της επισιτιστικής βοήθειας, αυξήθηκε το μαθητικό δυναμικό των ρουμανικών σχολείων. Ήταν τότε που πολλοί γραιοκομάνοι Βλάχοι αποφάσισαν να στείλουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν στα ρουμανικά σχολεία της Βέροιας.

Το ενδιαφέρον στοιχείο με την πόλη της Βέροιας είναι ότι όλα αυτά τα χρόνια αποτελούσε κέντρο της ρουμανικής εκπαίδευσης του εξωτερικού. Στην πόλη λειτουργούσαν 2 ρουμανικά σχολεία και το μαθητικό τους δυναμικό καταγράφεται ως το πολυπληθέστερο στον ελληνικό χώρο (Ταναμπάση, 2017, 992). Η ρουμανική εκπαίδευση ως ιδεολογικός μηχανισμός του ρουμανικού κράτους προσπάθησε να προβάλλει τη μοναδικότητα του ρουμανικού έθνους και να εμπνεύσει στους μαθητές την αίσθηση του ανήκειν στην ίδια εθνική κοινότητα. Έτσι, μέσα από τη φοίτηση στα ρουμανικά σχολεία, προωθούνταν ευκολότερα η μειονοτική ταυτότητα.

Για το ελληνικό κράτος, οι μαθητές αυτών των σχολείων δεν αναγνωρίζονταν. Παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις αποδέχονταν τις διεθνείς συνθήκες και επέτρεπαν τη λειτουργία των ρουμανικών σχολείων, δεν αναγνώριζαν τα απολυτήρια και τα πτυχία αυτών των σχολείων. Το ελληνικό κράτος δεν τους θεωρούσε ισότιμους. Έτσι, δεν μπορούσαν να εργαστούν αλλού εκτός από υπάλληλοι του ρουμανικού κράτους.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τα ρουμανικά σχολεία και οι εκκλησίες έκλεισαν με την από 27.11.1945 εντολή του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας (Ηλιάδου-Γάχου & Ανδρέου & Ταναμπάση, 2011, 262). Λίγα χρόνια αργότερα, ήλθε και η αποκήρυξη της ταυτότητας του ρουμανίζοντα Βλάχου. Συγκεκριμένα, στις 10 Ιουλίου 1949 ο άλλοτε ηγέτης της ρουμανικής προπαγάνδας Δημοσθένης Χατζηγώγος μαζί με άλλους χαρακτηρισμένους ως ρουμανίζοντες Βλάχους αποκήρυξε το παρελθόν τους σε επιστολή τους προς το Μητροπολίτη Βέροιας (ΙΑΜ, ΔΙΟΙ.281.02, Φάκ. 55_Ενότητα 670). Στο κείμενο που δημοσιεύθηκε και στο βεροιώτικο τύπο μίλησαν για το δικό τους σφάλμα ότι ταυτίστηκαν με το ρουμανικό. Οι μόνοι που αρνήθηκαν να υπογράψουν ήταν ρουμανοδάσκαλοι και ο ιερέας Παπαστέργιος Γκούμας. Αντίθετα, ο ιερέας

Κολλιπέτρης δέχτηκε να ιερουργεί σε ελληνική εκκλησία. Στο έγγραφο γίνεται αυστηρή κριτική στα κατώτερα όργανα της Αστυνομίας, που έβριζαν και υποτιμούσαν τους ξενόφωνους, με αποτέλεσμα να λειτουργούν άθελά τους ως άμισθοι πράκτορες των προπαγανδών. Αναφέρεται στο ρόλο του Δημοσθένη Χατζηγγώγου, Στέργιου Ζαμάνη, Γεωργίου Καπρίνη, Στέργιου Ζησουλάκου στο κείμενο της αποκήρυξης. Προχωρά σε ονομαστική κατάσταση των μελών της ρουμανικής εκκλησίας α) ιερείς, β) ψάλτες, γ) επίτροποι.

Συζήτηση

Η συμμετοχή κάποιων μελών μιας εθνοτικής ομάδας υπέρ του ενός ή του άλλου στρατοπέδου δείχνει να συμπαρασύρει, εκούσια ή ακούσια, το σύνολο σχεδόν της ομάδας ή της κοινότητας που χρεώνεται τη συμμετοχή των υπολοίπων (Μαραντζίδης, 2012, 25). Τα μέλη της μιας ομάδας είχαν ανάγκη την άλλη ομάδα για να αυτοπροσδιοριστούν.

Παράλληλα, η συγκυρία, δηλαδή τα γεγονότα μείζονος σημασίας επηρέασαν τη ζωή των ρουμανιζόντων και γραικομάνων Βλάχων ανακατασκευάζοντας την ταυτότητα της ομάδας. Η ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα και η εμφύλια σύρραξη μεταξύ γραικομάνων και ρουμανιζόντων Βλάχων καθόρισαν τις μεταξύ τους σχέσεις και επηρέασαν τη συγκρότηση της εθνικής τους ταυτότητας. Το ίδιο και η έλευση των προσφύγων, οι εκτοπισμοί κατά την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, η συνεργασία με τις δυνάμεις Κατοχής, η επισιτιστική βοήθεια της Ρουμανίας.

Οι εκτοπισμοί θεωρήθηκαν από την πλειονότητα των Βλάχων ως επίθεση του ελληνικού κράτους εναντίον τους και ανέδειξαν τη Ρουμανία στο ρόλο της προστάτιδας δύναμης.

Μερίδα των ρουμανιζόντων Βλάχων που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις, απέκτησαν τη δοσιλογική ταυτότητα. Έτσι, νομιμοποίησαν κάθε πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους να μην τους ενσωματώσει.

Σημαντικός ήταν τέλος ο ρόλος των ελίτ. Προσώπων όπως ο Σπανός και Χατζηγγώγος, που λειτουργούσαν ως φορείς διαμεσολάβησης των αιτημάτων των δύο ομάδων προς την κεντρική εξουσία, ελληνική

και ρουμανική αντίστοιχα. Το ενδιαφέρον με τον Χατζηγάγο είναι ότι αυτός και η οικογένειά του διαχρονικά ηγούνταν της ρουμανικής κίνησης στη Βέροια. Όταν, όμως, άλλαξαν οι συνθήκες, ηγήθηκε πρωτοβουλίας αποκήρυξης του παρελθόντος τους.

Η πολιτική που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση ή την αφομοίωση των Βλάχων. Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος χρησιμοποίησε τα γεγονότα για να πολώσει το κλίμα. Δεν ενδιαφερόταν πλέον να εντάξει όσους χαρακτηρίζονταν ως ρουμανίζοντες και για το λόγο αυτό, επέτρεψε τη μετανάστευσή τους στη Ρουμανία είτε την περίοδο του Μεσοπολέμου είτε κατά το τέλος της Κατοχής.

Πηγές-Βιβλιογραφία

- Υπ' αρ. 846 εμπιστευτική επιστολή του Γενικού προξένου Θεσσαλονίκης προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο, Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε.) /ΚΥ 1907/ αακ, Β.
- Επιστολή προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 25.9.1905, ΑΥΕ 1905 ΑΑΚ/Η «Εκπαιδευτικά».
- Υπ' αρ. πρωτ. 57/12/174/43 της 10.2.1941, ΑΥΕ, Φάκ. 20/1941.
- Υπ' αρ. πρωτ. 41/7/32 απόρρητο έγγραφο Ανωτέρας Διεύθυνσης Χωροφυλακής Μακεδονίας προς Αρχηγείο (Τμήμα Ειδικής Ασφάλειας) σχετική με την ιστορία της ρουμανικής μειονότητας και προπαγάνδας στη Μακεδονία, 30 Νοεμβρίου 1932, Αρχείο Γενναδίου Βιβλιοθήκης – Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φ. 36.3/ έγγρ. 28, Μειονότητες – Πρόσφυγες (1932-1933).
- Ειδικός Φάκελος «Μέτρα κατά ρουμανικών εκκλησιών και κλήρου», Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, ΔΙΟΙ.281.02, ΦΑΚ. 55, Ενότητα 670, Αρ. Γεν. Φακ. 33, Αρ. Ειδ. Φακ. 12.
- Προφορική μαρτυρία Τζίμα Ιωάννη.
- Passenger record of Asterios Spanos, Ανακτήθηκε από: <https://heritage.statueofliberty.org/passenger-details/czoxMjoiMTAxMTUzMDcwMjU1js=czo50jwYXNzZW5nZXliOw> (5.11.2022)
- Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε. (1987). *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*. Τρίκαλα: Φ.Ι.Α.Ο.Σ. Τρικάλων.
- Αλβανός, Ρ. (2019). *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βήττος, Χρ. (2000). *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*. Θεσσαλονίκη: Art of Text.
- Βουδούρης, Αθ. (2007). *Ιστορία του χωριού Μαρούσια Ημαθίας και του Βυζαντινού Ναού του Αγίου Νικολάου*. Βέροια: Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Σύλλογος Φυτειάς.

- Γούναρης, Β.(1997), *Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις. Στο Γούναρης, Β. & Μιχαηλίδης, Ι. & Αγγελόπουλος, Γ. (επιμ.) Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γούναρης, Β. & Κουκούδης, Α. (1997). «Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων». *Ίστωρ*. τ. 10.
- Διβάνη, Α. (1999). *Ελλάδα και μειονότητες. Το Σύστημα Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. & Μιχαήλ, Δ. (2010). Συγκρότηση ταυτοτήτων την εποχή του εθνικισμού: Η περίπτωση των Βλάχων της Πελαγονίας. Στο Τολούδη, Φ. (επιμ.) *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, σ. 153-169.
- Ηλιάδου-Τάχου & Ανδρέου & Ταναμπάση (2011). Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949). Στο Τολούδη Φ. (επιμ.) *Πρακτικά ΑΑ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, σ. 253-273.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2021). *Η «εξελληνισis» των αλλόγλωσσων. Μακεδονικό Ζήτημα και Εκπαίδευση (1870-1967)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Καλλιανιώτης, Αθ. & Παπανικολάου, Κ. & Σπυριδόπουλος, Αρ. (επιμ.) (2011). *Το μεγάλο συναξάρι. Αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - University Studio Press.
- Kahl, T. (2009). *Για την ταυτότητα των Βλάχων. Εθνοπολιτισμικές προσεγγίσεις μιας βαλκανικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καρακασίδου, Αναστασία (2000). *Μακεδονικές Ιστορίες και Πάθη 1870-1990*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Κολιόπουλος, Ι. «Η Μακεδονία στη δίνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου». Ανακτήθηκε από: <http://www.imma.edu.gr/imma/history/14.html>

- Κουκούδης, Αστέριος (2013). Η ένταξη των Βεργιάνων Βλάχων στην ελληνική πολιτεία: προκλήσεις, αποκλίσεις και επιπτώσεις (1912-1940). Στο *Μιλάμε για τη Βέροια του 20^{ου} αι. (1910-1925). Πρακτικά Β' Επιστημονικής Ημερίδας Τοπικής Ιστορίας*. Βέροια: Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Ημαθίας, σ. 109-124.
- Μαραντζίδης, Γ. (2012). *Γιασασίν μιλλέτ: Ζήτω το έθνος*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Μπέτσας, Ι. (2004). Θέματα από την εκπαιδευτική ιστορία της ελληνικής κοινότητας Βέροιας (1870-1912). Στο *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία-Αρχαιολογία. Πρακτικά Επιστημονικής ημερίδας. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, σ. 208.
- Πλουμίδης, Σπ. *Το Καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*. Ανακτήθηκε από: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf>
- Σφέτας, Σπ. (2001-2002). «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνορουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)». *Μακεδονικά*, τ. 33.
- Ταναμπάση, Αν. (2017). *Το ρουμανικό εκπαιδευτικό δίκτυο στη νότια Βαλκανική (τέλη 19^{ου} – μέσα 20^{ου})*. Τα σχολεία, τα πρόσωπα και οι ιστορίες τους (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή). Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
- Τσιούμης, Κ. (2010). *Λεπτές ισορροπίες. Μειονοτικά ζητήματα και εκπαίδευση γλωσσικών μειονοτήτων στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.
- Χρυσόχου, Αθ. (1951). *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*. Βιβλίο Γ'. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Barth, Fredrik (1998). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Illinois: Waveland Press.
- Balamaci, N. (1991). "Can Vlachs write their own history?" *Journal of the Hellenic Diaspora*. Vol. 17.1.

- Berciu-Drăghicescu, A. & Petre, M. (2004). *Școli și Biserici Românești din Peninsula Balcanică – Documente (1864-1948)*. Vol. I. București: Editura Universității din București.
- Berciu-Drăghicescu, A. & Petre, M. (2006). *Școli și Biserici Românești din Peninsula Balcanică. Documente (1918-1953)*. Vol. II. București: Editura Universității din București.
- Ionuț, N. (2009). “*Problema Aromâna*” în raporturile României cu statele balcanice (1903-1913). Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”.
- Peyfuss, M. (1994). *Chestiunea Aromânească*. București: Editura Enciclopedică.
- Tanașoca, N. (2011). La position du Ministère des Affaires Étrangères de la Roumanie sur la “question aroumaine” à la veille de la Conférence de la Paix de Paris (1945). In *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L’ Europe. Tome IV*. Bucharest: Éditeur Bibliothèque de Bucarest.
- Vlasidis, V. (1998). Consequences of the Demographic and Social Rearrangements of the Vlach –speaking element in Greek Macedonia (1923-1926). In *Revue des Etudes sud-est Européennes*. București: Editura Academiei Române.